

УДК 81'373:371.671(497.11)

Буба Стојановић

Универзитет у Нишу

Педагошки факултет у Врању

JEZIČKI KONTEKST I TUMAČENJE NEPOZNATIH REČI U ČITANKAMA

Апстракт: Књижевна дела у настави често садрже ученицима непознате речи и изразе. Наставна интерепретација, између осталог, подразумева њихово тумачење како би ученици „примили“ текст. У раду се бавимо значајем језичког контекста који у теорији књижевности подразумева смислену целину неког текста, његово окружење, међусобно усклађене елементе на основу којих се адекватно сазнаје значење.

Контекст и текст увек иду заједно и зависе један од другог. Зато је посебно важно узети у обзир језички контекст при тумачењу значења непознатих речи и изрза као битних елемената текста. Читанке, мале антологије књижевних текстова намењених одређеном узрасту, у оквиру лингвометодичке апаратуре, требало би да садрже прецизна објашњења непознатих речи обавезно усклађена са језичким контекстом у коме се јављају. У којој мери је то испоштовано показаће компаративна анализа читанки за трећи разред основне школе актуелних издавача у Србији.

Кључне речи: језички контекст, непознате речи, значење, књижевни текст, читанка, млађи разреди.

1. Увод

Један од важних задатака савремене наставе и убрзаног научно-технолошког развоја друштва данас јесте да школа, односно учитељ као њен актер, ученицима „омили“ књигу (Николић, 2009), а почетни корак у томе је љубав према лепој речи и језику. Ефикасност у реализацији наведеног задатка, осим од избора дела, умногоме зависи од методичког приступа и квалитетних наставних средстава (међу којима је уџбеник и даље доминантан). Истраживања потврђују да савремене генерације избегавају читање (Илић, Гајић, Маљковић 2008) како због интелектуалног напора који дружење са књигом подразумева, тако и због непримерености и архаичности дела што примећују и учитељи и родитељи. Поред њих, и библиотекари се слажу да се „укус савремене деце читалаца изменио у односу на претходне генерације те деца више не морају нужно волети књиге које су некад сматране омиљенима – јер су исувише архаичне по њиховом мишљењу, незанимљиве и не обрађују теме које их интересују“ (Matijević, Georgiev 2014: 56, наведено према Опачић 2014: 21). За савремену књижевност, омиљену детету данас, осим онеобичавања и тема изван зоне

безбрижног детињства, његове тамне стране, отклона од сентименталности, карактеристична су и „експериментисања језиком, жанровским начелима, лексиком и сл.“ (в. Matijević, Georgiev 2014: 46, према Опачић 2014: 21). Дакле, савременост књижевног дела, осим кроз актуелни појмовни свет, огледа се и у примени савремене лексике, јер поетски свет дела „говори“ својим језиком онолико дуго и далеко колико га читаоци разумеју.

Књижевна дела предвиђена Наставним програмом у циљу реализације постављених задатака наставе често, почев од предшколског и млађег основношколског узраста, па и касније, у читанкама нису текстолошки представљена на методички примерен начин. Посебно се то односи на дела народне или стране књижевности која садрже ученицима непознате или мање познате речи често непотпуно или неадекватно објашњене. Непознате речи „нарушавају, а каткад и онемогућују комуникацију читаоца (ученика) с делом те отежавају реализацију образовних, васпитних и функционалних циљева наставе књижевности“ (Росић 2009: 28).

Истовремено, лингвисти указују на недостатак школских речника на нашим просторима, те као посебно вредне опажају речнике мање познатих речи у читанкама за основну или средњу школу (Брборић 2018), истичући важну улогу учитеља у развоју љубави најмлађих према лепој речи. Упозоравају да су тумачења дата у читанкама често непрецизна, неадекватна, па и нефункционална за разумевање дела. Значајна помоћ учитељу у развијању љубави према лепој речи, матерњем језику и књизи као културном феномену пружа читанка као специфичан уџбеник.

Читанка, мала антологија вредних књижевних дела, својом лингвометодичком апаратуром може да обезбеди самосталност и индивидуалност у раду ученика на одабраним текстовима што значајно утиче на развој њихових естетских, емоционалних, моралних, а посебно језичких и комуникативних компетенција преко потребних појединцу данас. Тумачење непознатих речи је неизоставна методичка радња којој се не посвећује довољно пажње у обради књижевног текста (Милатовић 2011: 281–282), како на часу књижевно-естетске анализе, тако и при употреби текста као лингвометодичког предлошка са циљем усвајања одређене граматичке појаве.

У раду се бавимо тумачењем непознатих речи у књижевним делима и значајем језичког контекста за откривање њиховог правог значења у читанкама за 3. разред основне школе.

2. Језички контекст и значење непознате речи

Да би се „једно књижевноуметничко дело увело у наставу, у тријади: књижевноуметнички текст–ученик/ученица–учитељ/учитељица, потребно је да у процесу слања, преношења и примања информације не буде нарушен класични рецептивни троугао: стваралац–дело–читалац“ (Росић 2009: 28). Зато, између осталог, „наставничково припремање за обраду текста подразумева детаљно и успешно *предвиђање*

(подвукао М. Н.) ученичког језичког пројектовања на подручју отежаног схватања лексике, фразеологије и семантике“ (Николић 2009: 214). Тумачење непознатих речи најчешће обухвата архаизме, варваризме, провинцијализме, неологизме и термине. Свака реч би требало да се тумачи у контексту, тачније у исказу који обезбеђује најбољи увид у њено примарно, примењено значење у датом случају. Контекст (од латинске речи *contextus* што значи спој речи и мисли, односно мисли и говора, текста и оног што се у њему поручује) у теорији књижевности означава смислену целину, окружење неког текста и његове елементе. Контекст једног текста су сви односи унутар њега који се међусобно уклапају и чине разумљиву целину. Врло често у те односе се може уклопити и неки други текст, или се у самом тексту могу открити, препознати и разумети, на основу датих односа, нека друга значења која писац није директно исказао. Све то је, такође, контекст који обавезно треба узети у обзир, најпре при тумачењу непознатих речи при читању дела, а касније и сазнавању његовог поетског света, јер контекст и текст се не могу раздвајати и увек зависе један од другог.

Бројне дефиниције појма контекст упућују на различита тумачења и употребу овог термина. Тако би се једном грубом поделом све оне могле поделити на оне које обухватају језички (лингвистички) контекст и оне друге у којима преовладава нејезички или ситуациони контекст. Ранко Бугарски указује на преуско тумачење уколико говоримо само о језичком контексту и прешироко значење које се придаје нејезичком, ситуационом контексту (Bugariski 1986: 167). Под језичким контекстом обично се подразумева „његово свакодневно значење, тј. однос који одређена посматрана јединица има са другим јединицама у својој ближој околини, у реченици или тексту“ (Kristal 1996: 177). Када је реч о ситуационом контексту, он пре свега подразумева непосредну ситуацију у којој долази до употребе језика (Bugariski 1986: 167), али исто тако је неодвојив од ширег културног контекста који обухвата установљено знање целе заједнице, метафоре које припадају одређеном друштву, као и колективно памћење тога друштва (Kramsch 2000: 36). Иако се суштински често различита одређења контекста преплићу те су неодвојива једно од другог, за потребе овог рада ослањаћемо се на језички контекст као најприближнији ученицима млађих разреда основне школе, који истовремено чини полазну основу за разумевање основног значења непознате речи, као и појма који се њоме означава, а онда и почетни корак у сазнавању смисла на основу датог контекста, за разлику од ширег у којем се може јавити. Познато је да контекст, поред селективне, може играти и улогу узрочника вишезначности, нарочито на нивоу виших смисаоних јединица, што ће ученици касније, кроз школовање, схватити. Дакле, шири контекст се схвата као „скуп сваковрсних чињеница које кореспондирају са чињеницама текста“ (Милосављевић 1993: 98), што подразумева да контекст обухвата све чињенице које су до сада откривене и представљене, као и оне које се још могу уочити. Текст и контекст иду заједно обједињујући у себи две важне димензије.

“Једна од њих, текст, релативно је постојана, непроменљива. Друга, пак, контекст, веома је променљива, будући да се стално мењају чињенице које га чине. Са променама контекста природно је да се мења и значење текста (текстовне чињенице добијају нова осветљења) самим тим се мења и значење дела, па се и дело у целини може схватити као непостојана променљива категорија.” (Милосављевић 1993: 99)

У том случају контекстуализација значи конструисање веза између чињеница текста и контекста. Имајући у виду да су речи носиоци значења у језику, а тиме и делу, неопходно је да ученици познају не само значења појединих речи, већ и могућности њихове употребе у различитим комуникацијским односима. Богатство речника, повећање његовог опсега и разумевање сложених значењских односа међу речима су поуздани индикатори когнитивног развоја и предикатор успеха у школи (Bromley 2007). Недовољно развијен речник и са њим повезана (не)способност да се разуме смисао прочитаног доводе до зачараног круга и неуспеха у школи, јер ученици који не могу да одреде значење прочитане речи избегавају да читају и зато немају прилику да науче нове речи и да притом обогате свој вокабулар (Hart & Risley 2003). Зато су тумачења непознатих и мање познатих речи у делу, у зависности од контекста у коме се јављају, посебно важна за доживљај и разумевање суштинског значења дела, али и развој мишљења и укупни развој личности.

Методичари су различитог мишљења када је реч о времену када треба тумачити непознате речи. Неки сматрају да то треба чинити пре, неки за време, а неки после читања, зависно од степена непознатости, као и књижевне врсте која се обрађује. Милија Николић наводи да се неразумевање примењене лексике према степену непознатости углавном јавља у три вида:

- „а) реч је непозната по облику и по значењу,
- б) позната је реч, али је непознат појам који је њоме означен и
- в) познати су облик и основно значење, али је непознат њен смисао у контексту (отезано је схватање због вишезначне и фигуративне употребе“ (Николић 2009: 302).

Значење непознатих речи и застарелих израза посебно је важно објаснити у право време при тумачењу дела народне књижевности јер закаснило објашњење може умањити или онемогућити рецепцију дела. Упркос поменути разликама сви се слажу око начина тумачења, тачније заступају став да треба увек поћи од језичког контекста у оквиру којег се реч јавља. С обзиром да су дела прописана програмом дата у читанци она је драгоцену помоћ како ученицима, тако и учитељима. Очекује се да ће ученици објашњење непознате речи потражити најпре у њој, поред текста, затим на крају књиге уколико она садржи речник непознатих речи, па тек онда од наставника који допуњује дата објашњења, по потреби тумачи поједине речи указујући на нијансе у значењима и настојећи да их чулно актуелизује како би се значење предметило. Дакле, објашњења непознатих речи у читанкама су веома важна за савремену наставу књижевности те је занимљиво сагледати како их тумаче аутори читанки и колико узимају у обзир језички контекст.

3. Тумачења непознатих речи у читанкама – компаративна анализа

Уџбеник је још увек „један од незаобилазних извора у наставном процесу на свим нивоима образовања“ (Антић 2016). То је „књига у којој су научни или стручни садржаји посредовани кориснику посебно уређеним дидактичким инструментарием, зависно од циљева васпитања и образовања, задатака наставног плана и

наставног програма“ (*Педагошка енциклопедија* 2 1989: 472). Сам карактер уџбеника мора бити у складу са природом знања у одређеној области и у њега морају бити уграђени они облици учења који су специфични за ту врсту знања. У складу са тим читанка као специфичан уџбеник, антологија најлепших текстова домаће и стране књижевности, у великој мери може допринети развоју свих аспеката личности ученика (естетског, емоционалног, моралног, социјалног, језичког, интелектуалног). Осим доброг избора текстова њеној вредности умногоме доприноси лингвометодичка апаратура иза текста у оквиру које непознате речи имају (или би требало да имају) важно место. У читанци је најпре дат „оригинални текст, најчешће књижевни, али може бити и књижевно-популарни, информативни, текст преузет из часописа, историја и теорија књижевности, енциклопедија и других књига“ (Брборић 2018: 474). Поред књижевних текстова читанка обавезно садржи дидактичко-методичку апаратуру која служи да наставна интерпретација буде у „предвиђеним границама, она `каналише` анализу на наставним часовима и интерпретацију чини сводљивом“ (Брборић 2018: 475). Свака читанка би требало да доноси и

„објашњења оних речи и израза из књижевних текстова који би ученицима могли бити непознати... Најчешће аутор предвиђа које би речи ученицима могле бити непознате. Дакле, подразумева се да читанке доносе речнике непознатих речи, очекује се да та објашњења буду добра, да задовоље потребе ученика, тј. да им омогуће да добро разумеју текст и буду спремни за његову наставну интерпретацију.“ (Брборић 2018: 475)

Критеријуми за добар уџбеник (*Водич за добар уџбеник – ошћии сћандарди квалитетиа уџбеника*), такође, предвиђају да се „за сваку реч за коју се претпоставља да није позната већини ученика који користе уџбеник мора дати објашњење њеног основног значења на страници на којој се први пут појавила“ (Ивић, Пешикан, Антић 2008). Осим основног значења, код полисемичних речи мора се скренути пажња на свако ново значење. „Овде важи правило да је боље да се погрешно у смислу да се објасни значење речи које можда ученици већ знају, него да се направи грешка у обрнутом смеру“ (Ивић, Пешикан, Антић 2008). Такође се препоручује да се „објашњење непознатих речи нађе не само поред текста у коме су се јавиле већ и на крају уџбеника, где се често налази индекс појмова или речник мање познатих речи и израза“ (Брборић 2018: 476). Тако би уз

„конкретан књижевни текст на маргини имали кратко објашњење предвиђене непознате речи, и то само њено значење у контексту, у конкретном случају. На крају уџбеника бисмо имали, као додатак, речник мање познатих речи и он би морао донети потпуно објашњење непознате речи и њена секундарна значења, уколико их има. На овај начин би се могле избећи извесне непрецизности код иницијалног објашњења, оног које је дато у конкретном тексту.“ (Брборић 2018: 476)

Посебан методички проблем може бити у томе што се ученицима често непознати појмови објашњавају употребљеним, такође, непознатим речима.

Каква је ситуација у пракси истражићемо анализом читанки за 3. разред основне школе доминантних издавача у Србији: Завода за уџбенике, Креативног центра, Едуке, Клета и Нове школе са циљем да утврдимо да ли је предложени начин навођења непознатих речи и њиховог тумачења испоштован и колико се узима у обзир језички контекст. Дакле, треба утврдити:

- да ли су све речи за које аутор(и) претпоставља(ју) да могу бити непознате наведене и објашњене непосредно иза текста или на маргинама поред;
- да ли је при тумачењу значења речи поред текста узет у обзир језички контекст у који се она јавља у тексту;
- да ли читанка садржи мали речник непознатих речи на крају;
- да ли су у оквиру малог речника на крају читанке наведена и секундарна значења дате речи.

У наставку следи Табела 1 која даје преглед појединих непознатих речи за које смо претпоставили да би могле бити проблематичне ученицима уколико не би биле адекватно објашњене или не би био узет у обзир језички контекст при тумачењу. Циљно су обухваћена старија и новија издања читанки како би анализа била свеобухватна. Намера нам није била негативна критика постојећег стања, већ истицање позитивног и указивање на потребу сталног унапређивања квалитета уџбеника како би се убудуће посветила значајна пажња овом вишеструко важном методичком проблему.

Општи утисак је да све анализиране читанке непознате речи наводе уз сами текст, осим читанке издавачке куће Завод за уџбенике и наставна средства, чији аутор предвиђа најмање речи које би могле бити непознате ученицима. Неке од анализираних читанки доносе и мале речнике на крају књиге, попут Едуке и Клета, при чему аутор читанке издавачке куће Клет (2016) даје и упутства ученицима како да га самостално користе.

Табела 1. Преглед појединих непознатих речи са објашњењима у анализираним читанкама

издавач	Завод за уџбенике ¹ , 2004.	Креативни центар ² , 2016.	Едука ³		Клет ⁴		Нова школа ⁵ , 2007.
начин објашњења непознате речи	непознате речи су дате само уз поједине текстове најчешће народне књижевности	непознате речи са објашњењима су дате одмах из текста	непознате речи су врло детаљно објашњене, али само у речнику на крају уџбеника		непознате речи су дате само у виду речника на крају уџбеника са упутством како да га ученик користи (издање 2014), док издање из 2016. садржи опширнија објашњења дата иза текста и на крају уџбеника, чак су неке речи представљене и сликом		непознате речи су дате иза текста, нема их код свих текстова, у оквиру рубрике су <i>Уилозиј</i> речи, посебно их има после дела народне књижевности
			2012.	2014.	2014.	2016.	

¹ *Читанка за 3.разред основне школе*, Вук Милатовић, 2004.

² *Читанка за 3. разред основне школе*, Симеон Маринковић, Славица Марковић, 2016.

³ *Читанка за 3. разред основне школе*, Моња Јовић, мр Иван Јовић, 2012. и *Водено олгедало, читанка за 3. разред основне школе*, Милован Цветковић и сар, 2014.

⁴ *Река речи, читанка за III разред основне школе*, Радмила Жежељ-Раљић, 2014. и *Маши и Раши, читанка за III разред основне школе*, истог аутора 2016.

⁵ *Радосни дружења, читанка за трећи разред основне школе са основним појмовима из књижевности, драматике и правописа*, Милица Ђук, Вера Петровић-Периц, 2007. *објашњења су неадекватна, непотпуна, често се једна непозната реч објашњава другом, такође, непознатом речи.

<p>непознате речи и мање познати изрази са објашњењима</p>	<p>хајдуци - хајдуци о којима се говори у овој причи (тексту <i>Мачак оћинао у хајдуке</i>) били су разбојни-ци, пљачкаши; иначе су <i>хајдуци</i> били борци против Турака;</p> <p>буздован - батина с дебелом, окованом главом, оруђе у стара времена;</p> <p>крсно име - сваки Србин има по један дан у години кога он слави и то се зове крсно име. Домаћин се стара и припрема цијеле године како ће прослави-ти крсно име. (Вук Ст. Караџић: <i>Српски рјечник</i>)</p> <p>фес - капа нарочитог облика, обично од црвене чохе, названа по граду.</p>	<p>хајдук - је овде разбојник, пљачкаш;</p> <p>закрести - овде (у тексту <i>Мачак оћинао у хајдуке</i>) значи брзо побегни;</p> <p>буздован - средњовеко-внио оруђе;</p> <p>јездити - журити, брзо поимати;</p> <p>водонија - коровска биљка*;</p> <p>боканица - је биљка која се користи у народном лекаству*;</p> <p>жбуњчињак - је земљиште на којем расте жбуње;</p> <p>зубав - (у песми <i>Прва љубав</i>) који је оболео од губе*, болестан;</p> <p>расејано - (у тексту <i>Узео ли да слушамо саговорника</i>) растресено*, неусредсређено;</p> <p>седефаст - који је попут седефа;</p> <p>заметнути - овде (у песми <i>Марко Краљевић и бес Костадин</i>) значи прикупити, стећи;</p> <p>пронунити - навалити на неки посао*;</p> <p>клин - (у тексту <i>Клин чорба</i>) ексер*;</p> <p>чкаљ - чичак* (у тексту <i>Лав и човек</i>);</p> <p>стати - зауставити се, престати*;</p> <p>смрека - високо дрво*;</p> <p>бауд - ???</p>	<p>амбар - посебна врста оставе за зрнасту храну, као што је жито или кукуруз;</p> <p>буздован - оруђе које се користило у далекој прошлости и које је било начињено од гвоздене кутла са дршком;</p> <p>јатак - човек који скрива људе који су прогнани од власти, у прошлости нашег народа овај израз се најчешће користи за људе који су помагали хајдуцима;</p> <p>влакна лике - танке, чврсте длакасте нити од коре дрвета које се употребљавају за везивање и при плетњу корпи;</p> <p>кучина - танке длакасте нити које остају када се прерађују биљке конопља или лан;</p> <p>седеф - сјајна, блистава материја којом је обложена унутрашња део шкољке и која служи за израду украсних предмета;</p> <p>прозорје - праскозорије, време пред свитање дана;</p> <p>нарав - билан свет, живот, природа, најчешће ова реч означава исто што и реч <i>карактер</i>;</p> <p>девер - мужевљев брат, понекад ова реч означава и оног који младу води на венчање и тада наш народ користи израз <i>ручни девер</i>;</p> <p>жвале - метални део узде који се кону ставља у уста изнад језика и за који можемо употребити и реч <i>јем</i>;</p> <p>врзина - место обрасло густим шипрајем;</p> <p>огњиште - место у старим сеоским кућама на којем се у прошлости доклапа ватра, коју још можемо назвати <i>огњ</i>;</p> <p>пречага - једна од попречних дасака на мердевинама;</p> <p>зарицати се - дати реч, дати свечано обећање, за шта можемо користити и реч <i>завештовати</i> се;</p> <p>трапичица - врста маленог цвета који је име добио по томе што расте на <i>трапичи</i>, што значи на пашњаку, на месту обраслом травом;</p>	<p>хајдук - (у овој причи) одметник, разбојник;</p> <p>буздован - средњове-ковно оруђе, гвоздена кутла са шљинцама и дршком;</p> <p>кучина - грубо, необрађено влакно, добија се прерадом конопља и лана;</p> <p>боканица - зеља, лековита биљка;</p> <p>јездити - јахати;</p> <p>лика - танак слој коре дрвета;</p> <p>клин - већи или мањи комад дрвета или гвожђа који се употре-бљава при цепању;</p> <p>седеф - сјајна, блистава материја којом је обложена унутрашња страна шкољке;</p> <p>прозорје - праскозорије, зора, одвајање ноћи од дана;</p> <p>нарав - начин понашања;</p> <p>девер - онај који води младу на венчање;</p> <p>жвале - метални део који се ставља коњу у уста;</p>	<p>верглаш - улични свирач;</p> <p>ћипити - скочити;</p> <p>буздован - средњове-ковно оруђе;</p> <p>водонија - зеља, биљка;</p> <p>зрбува - пољопр-вредна алатка која служи за сакупљање сена, има зулице;</p> <p>јездити - кретати се, журити;</p> <p>крсно име - сваки Србин има по један дан у години, један православи празник који он слави и то се зове крсно име;</p> <p>лика - еластична млада, зелена гранчица;</p> <p>зреч - врста речне рибе;</p> <p>будети - лутати;</p> <p>седефаст - од једне врсте бисера;</p> <p>лавина - огромна маса одрвоеног снега или камења која се великом брзином сручује са стрмих страна, још се зове <i>усов</i>;</p> <p>историја - прошлост, прича о прошлости;</p> <p>магнет - врста метала који привлачи друге метале;</p> <p>мех - кеса од коже;</p> <p>фес - капа, најчешће црвене боје;</p> <p>ивер - парче дрвета које отпадне кад се дрво сече;</p> <p>чиода - прибадача;</p> <p>жвале - гвожђе у устима коња за чије су крајеве утврђене узде којима се коњем управља;</p>	<p>верглаш - човек који покреће ручку вергла, музичке кутје са једном од две мелодије, улични свирач;</p> <p>буздован - средњовековно оруђе (састоји се од кутле са гвозденим перима и дршке);</p> <p>зрбува - пољопр-вредна алатка;</p> <p>језде - јашу, плоче;</p> <p>лика - влакнато недрвоено ткиво испод коре дрвета;</p> <p>јарам - дрвени део волковске запреге;</p> <p>блуди - лута;</p> <p>зреч - речна риба зеленка-стих пруга на леђима;</p> <p>седефаста - слична седефу, врста бисера;</p> <p>лавина - рушење огромне количине снега низ стрме планинске падине;</p> <p>магнет - минерал који има особину да привлачи само гвоздене предмете;</p> <p>мех - направа од коже која служи за расширивање ватре;</p> <p>иверје (ивер) - комадићи дрвета;</p> <p>чиода - шпенадла;</p> <p>жвале - део коњске опреме;</p> <p>чкаљ - бодљикава биљка;</p> <p>врбати - чекати да се нешто оствари;</p> <p>бокорење - раст различитих врста биљака, облик који биљка добија растењем (овде неприкладно јер се односи на цветове);</p> <p>закрљиво - неразвијен, глуп;</p> <p>јем - део коњске опреме који се ставља коњу у уста;</p> <p>фенер - светилка која ради на петролеј, у овом тексту означава део тела свиња;</p>	<p>јарам - дрвена направа у коју се прежу волови кад нешто вуку, <i>јарам</i> представља и <i>уљевљавање, ројство, шљачење</i>;</p> <p>буздован - оруђе у стара времена;</p> <p>језде - брзо пролазе;</p> <p>лика - танак коначни слој са унутрашње стране коре дрвета који се употребљава за везивање;</p> <p>пропришори-ла - накостреш-ла перје;</p> <p>бура - снажни, северни, хладни морски ветар;</p> <p>блуди - лута;</p> <p>седеф - сјајни блистави унутрашњи слој шкољке, пужа;</p> <p>врдне - заврти, мрдне;</p> <p>свати у, сватови - гости на свадби;</p> <p>осци - сенка, хлад;</p> <p>биште - треби вашке, пребира по коси;</p> <p>фес - капа најчешће црвене боје;</p> <p>девер - мужевљев брат;</p>
--	--	--	---	--	---	--	---

Резултати показују да аутори анализираних читанки тумачења непознатих речи дају или уз текст (Завод за уџбенике и наставна средства, Нова школа, Кре-

ативни центар) и то најчешће иза текста, посебно иза дела народне књижевности што је и оправдано, или само на крају књиге (Едука, 2012; Клет, 2014). Ретки су аутори који су отишли корак даље, па су применили двоструко објашњење препоручено у поменутом водичу те су уз текст дали објашњење на основу контекста и тиме обезбедили услове за успешну рецепцију дела, а на крају књиге, у оквиру речника, навели секундарно значење или више њих уколико их има (Едука, Клет), што је и једини начин да се отклони евентуална непрецизност инцијалног објашњења значења датог на основу контекста конкретног текста (присутна у читанкама Завода за уџбенике и наставна средства, Креативног центра и Нове школе).

Приметно је да нису све непознате речи за које смо претпоставили да би могле бити проблем ученицима и аутори читанки предвидели као непознате, те се не јављају у свим читанкама (*хајдук, јајњак, верглаш, јарам, јасле, њројришириши, клин, зрабуља, чкаљ, лавина, боквица, водојија, врзина, огњиштие, фењер, шрапшинчица, њрозорје*), што се може сматрати великим недостатком тих читанки. Насупрот томе, речи *буздован, жвале, девер, нарав, лика, јездиши, фес, седеф/аси/а* се налазе у готово свим анализираним читанкама, мада их аутори не објашњавају на исти начин. На први поглед делује да неки од њих, баш зато што објашњења дају непосредно иза текста (Креативни центар), узимају у обзир контекст. Међутим, тумачења показују да су значења често неадекватна (*загрејши, расејано, клин*), непотпуна (*водојија, боквица, смрека*), чак се једна непозната реч објашњава другом, такође, непознатом (*зубав, седефаси, чкаљ*). Конкретно, реч *загрејши* (у тексту *Мачак отишао у хајдуке*) објашњена је као *брзо њобећи* (Креативни центар), а контекст намеће *брзо се узвратиши њод кров воденице*, или *бокорење* је објашњено као *расиши различиих врста биљака, облик који биљка добија расишењем* (Клет 2016), а из контекста се закључује да објашњење треба да се односи на цветове биљке.

Постоји опасност да ученици пасивно приступају тумачењу непознатих речи уколико им је све већ дато. Највећи број аутора је у објашњењу навео основно значење речи на страници на којој се први пут појавила, а само мали број њих је дао и шире значење на крају књиге и упутство како да ученици самостално користе мали речник (Клет 2016). Дакле, ретки су аутори који брину о функционалности знања, а предвиђено је *Стандардима за крај обавезног образовања*⁶ на напредном нивоу да ученик уме самостално да одреди „значење непознатих речи и израза на основу њиховог састава, контекста у коме су употребљене, или на основу њиховог порекла“ (стандард СЈ.3.3.7).

Поређењем је утврђено да највећи број аутора даје идентично тумачење значења непознате речи како на страници где се она први пут јавља, тако и на крају уџбеника, у оквиру речника.

5. Значај доброг објашњења непознате речи за доживљај дела

Усвајање функционалних појмова је један од доминантних циљева наставе у периоду од 3. до 8. разреда основне школе те нас је интересовало колико се томе по-

⁶ *Стандарди за крај основног образовања*, на <http://www.ceo.edu.rs/portal/mod/resource/view.php?id44>, посећено 22.07.2019.

клања пажња у анализираним читанкама када је реч о тумачењу непознатих речи. У овом периоду, како истиче Милија Николић, пажњу треба посветити оним појмовним подручјима на којима ученички речник није довољно развијен те захтевају појачано проширивање, као што су: „1) осећања и душевна стања, 2) карактерне особине, 3) мисаоне операције, 4) релације и односи, 5) књижевни појмови и уметнички квалификативи“ (Николић 2009: 702–703). У наставку дајемо преглед непознатих речи са објашњењима које се односе на текст *Бајка о белом коњу* Стевана Раичковића (Табела 2). Иначе, текст прати душевно стање главног јунака (белог коња) спутаног и заробљеног у мрачној штали, без основних услова за живот (на почетку приче) и његов препород када се одлучује на бег, постаје слободан и напушта тегобан живот који је оставио трагове на њему (на крају текста). Овај текст је прилика за богаћење речника ученика у области осећања и душевних стања, као и релација и односа.

Табела 2. Непознате речи у оквиру текста *Бајка о белом коњу* Стевана Раичковића у анализираним читанкама

издавач	Завод за уџбенике ⁷ , 2004.	Креативни центар ⁸ , 2016.	Едука ⁹		Клет ¹⁰		Нова школа ¹¹ , 2007.
			2012.	2014.	2014.	2016.	
непознате речи иза <i>Иксџа</i> <i>Бајка о белом коњу</i> и њихово објашњење	<i>Јаси</i> или <i>јасле</i> - преграда у стаји у коју се стоци ставља сено;	<i>бангав</i> - значи који тешко хођа због крвгастих израслина на стопалима или копитама; <i>теретан</i> - овде значи напоран, мучан, тежак; <i>јасле</i> - дугачак сандук (или корито) причвршћен уза зид, у који се ставља храна за стоку; <i>насеобина</i> - је насеље; <i>хитнути се</i> - значи бацити се нечим на неког; <i>цепка</i> - је танак комад дрвета добијен цепањем већег комада дрвета; <i>змаћи</i> - значи ући у нешто, склонити се; <i>грабити</i> - овде значи ићи брзим, дугим корацима; <i>питак</i> - значи који се може пити, који је добар за пиће; <i>галопирати</i> - значи трчати галопом, најбржим коњским трком; <i>беласати се</i> - значи испрекидано се белети; <i>скрасити се</i> - значи смирити се на једном месту.	<i>бангав</i> - каже се за онога који је оболелих ногу или хром; <i>галопирати</i> - најбржи начин трчања код коња;	<i>бангав</i> - који је оболелих ногу, храмље; <i>таворити</i> - живети тешко, бедно; <i>хром</i> - онај који има болесну, повређену ногу; <i>бусен</i> - ископан комад земље са травом;	<i>бангав</i> -хром;	<i>бангав</i> - који храмље; <i>таворито</i> - животарио, водио досадан живот; <i>таворити</i> - животарити, водити досадан живот; <i>јасле</i> - направа од дрвета или од пружа, слична кориту, у коју се ставља храна за стоку; <i>беласао се</i> - беле се, био уочљив у мраку; <i>тимарен</i> (слика коња) -негован, четкав; <i>клецавим</i> (слика кораком) - несигурним	<i>бангав</i> - оболелих ногу, који храма; <i>таворити</i> - живети тешко, оскудно и с муком, животарити; <i>јасле</i> - преграда у стаји у коју се стоци ставља сено; <i>клецав</i> - ход при којем се од слабости (страха, умора) савијају колена;

⁷ *Чишанка за 3.разред основне школе*, Вук Милатовић, 2004;

⁸ *Чишанка за 3. разред основне школе*, Симеон Маринковић, Славица Марковић, 2016;

⁹ *Чишанка за 3. разред основне школе*, Моња Јовић, мр Иван Јовић, 2012. и *Водено олгедало, чишанка за 3. разред основне школе*, Милован Цветковић и сар, 2014.

¹⁰ *Река речи, чишанка за III разред основне школе*, Радмила Жежељ-Ралић, 2014. и *Маша и Раша, чишанка за III разред основне школе*, истог аутора 2016.

¹¹ *Радост дружења, чишанка за трећи разред основне школе са основним појмовима из књижевности, џрамаишке и правопис*, Милица Ђук, Вера Петровић-Периц, 2007.

Анализа показује да највећу могућност за богаћење речника ученика из области осећања и душевног стања тумачењем непознате речи *банџав* нуде аутори читанке у издању Креативног центра, као и објашњењем непознатих речи *шерешан*, *беласати се* и *скрасиши се*, док аутори читанке у издању Нове школе прецизно објашњавају речи *шавориши* и *клецав*. Аутори читанки осталих издавачких кућа не користе прилику да тумачењима непознатих речи дочарају душевно стање јунака како би ученици доживели његову судбину и повукли паралелу између тегобног и мучног живота коња код Циганина у мрачној штали, на почетку приче, и безграничне слободе коју добија бегом од њега када му природа постаје дом, а њене непроцењиве лепоте: свеж ваздух, топло сунце, чиста вода и сјајна месечина постају духовна храна, окрепљење и исцељење. Аутор читанке издавачке куће Клет не објашњава на баш најбољи начин речи *банџав* и *шавориши*, али зато детаљним описом појмова *јасле*, *шимарен*, *клецавим* и *беласати се* открива унутрашње стање и преображај у квалитету живота коња.

Када је реч о односима и релацијама аутори читанке издавачке куће Креативни центар кроз објашњење непознатих речи *шерешан*, *хићинуши се*, *цейка*, *замаћи* и *џрабиши* пружају могућност да ученици, уз учитељева навођења, лако разоткрију какав је био однос како Циганина, тако и других у селу према неухрањеном, неугледном и једва покретном коњу.

Систематичним и континуираним радом ученика на тумачењу значења непознатих речи, уз свеобухватна контекстуална објашњења у читанкама и адекватне подстицаје учитеља, могуће је обезбедити свестранији приступ књижевном делу, посебно његовим јунацима јер се ствара основа за улажење у њихов интимни свет, при чему се истовремено речник ученика богати управо у оним категоријама које траже појачано проширивање на овом узрасту.

4. Закључак

Развој мишљења, богаћење речника, а тиме и појмовног света детета, треба да има значајно место у разредној и предметној настави српског језика с обзиром на све већи немар и небригу најпре родитеља, а онда и шире друштвене средине о интелектуалним и језичким компетенцијама појединца које треба развијати од малих ногу. Васпитачи, посебно учитељи и наставници би требало да посвете већу пажњу осмишљавању методичких радњи помоћу којих ће развијати ученичке способности да схвате значење речи, богате језички фонд и пасивни речник претварају у активни, посебно у оним подручјима која нису довољно развијена. Значајну помоћ у томе имају квалитетни уџбеници језика и књижевности, пре свега читанке.

Читанка је одувек била веома важан уџбеник у настави српског језика. Њена важност је многострука, како у развијању љубави према књизи и читању, тако и у развијању љубави према језику и лепоти речи. Зато је важно да

текстове које садржи прате квалитетна и свеобухватна објашњења непознатих речи и мање познатих израза, најпре у оквиру датог језичког контекста, а онда и шире како би ученици успешно разумели и доживели поетски свет дела и дубље улазили у анализу ликова, њихових унутрашњих стања и особина. Анализом читанки за 3. разред основне школе актуелних издавача у Србији, утврдили смо да:

- У готово свим читанкама објашњења непознатих речи (не свих које би могле бити непознате) дата су уз текст;
- Аутори новијих издања, осим примарних значења датих у контексту текста, на крају наводе и секундарна значења;
- У читанкама појединих издавачких кућа често речи нису протумачене у складу са датим језичким контекстом што свакако умањује квалитет њене лингвометодичке апаратуре;
- озбиљна замерка јесте да неке очигледно непознате речи савременим генерацијама аутори уопште нису препознали и издвојили као непознате;
- Врло често једна непозната реч објашњена је само једном речју или синтагмом, што сматрамо неприхватљивим решењем имајући у виду скромно искуство најмлађих да разумеју значење;
- Неке непознате речи су често објашњене помоћу, такође, непознатих речи што не доприноси разумевању и рецепцији дела;
- Код неких издавача објашњења су кратка, непрецизна, нејасна и непотпуна;
- Најчешће се објашњавају само речи у тексту и иста тумачења се понављају у оквиру малих речника на крају књиге.

Добијени подаци указују да је неминовност да осим учитеља и наставника и аутори читанки треба да прате и проучавају језичке компетенције ученика како би предвиђањем непознатих речи сагледали оне које су заиста њима непознате, јер свака следећа генерација има све веће проблеме са рецепцијом дела прописаних програмом који се споро или готово уопште не иновира већ деценијама уназад. Веома је важно при тумачењу значења непознате речи, када се она први пут јавља у тексту, узети у обзир језички контекст, а касније у оквиру речника обавезно треба навести њена секундарна значења. Тумачењу непознатих речи аутори читанки треба да приступају озбиљно јер су оне кључ успеха како у рецепцији дела и наставној интерпретацији (јер путем њих се „улази“ у поетски свет дела, разоткривају унутрашњи светови јунака, запажају односи, откривају поруке), тако и при развоју критичког мишљења и оспособљавању ученика за самообразовање. Све то обавезује ауторе да озбиљније приступе овом важном методичком проблему како би се унапредио квалитет читанке као непревазиђеног уџбеника када је о настави српског језика и књижевности реч, али и уџбеника помоћу којег се усавршава вештина читања и разумевања прочитаног што је основ целокупног даљег образовања.

Литература

- Антић, С. (2016). Уџбеник у мозаику различитих перспектива. У: А. Пешикан (ур). *Уџбеник у функцији наставе и учења*. Ужице: Учитељски факултет. стр. 21–24.
- Брборић, В. (2018). *Речници у читанкама за основну школу*. стр. 474–486. на <https://doi.org/10.18485/msc.2018.47.1.ch44>, посећено 18.07.2019.
- Bromley, K. (2007). *Nine things every teacher should know about words and vocabulary instruction*. International Reading Association. 528–537.
- Bugarski, R. (1986). *Lingvistika и primeni*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Ивић, И., Пешикан А. Антић, С. (2008). *Водич за добар уџбеник – ошћи стандарди квалитетна уџбеника*. Нови Сад: Платонеум.
- Илић, П., Гајић, О., Маљковић, М. (2008). *Криза читања - комплексан педагошки, културолошки и ошћи-друшћвени проблем*. Нови Сад–Београд: Градска библиотека Нови Сад – Нова школа.
- Kramsch, C. (2000). *Context and Culture in Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press.
- Kristal, D. (1997). *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*. Beograd: Nolit.
- Милатовић, В. (2011). *Методика наставе српског језика и књижевности у разредној настави*. Београд: Учитељски факултет.
- Милосављевић, П. (1993). *Теорија белетристике*. Ниш: Просвета.
- Николић, М. (2009). *Методика наставе српског језика и књижевности*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Rečnik književnih termina* (1985). Institut za književnost i umetnost u Beogradu. Beograd: Nolit.
- Росић, Т. (2009). *Метод најоредног текстуалног представљања*. Јагодина: Педагошки факултет.
- Опачић, З. (2015). Претпостављени читалац (културни и идеолошки контекст књижевности за децу). У: *Иновације у настави*, XXVIII. 2015/4, стр. 18–28.
- Педагошка енциклопедија 2* (1989). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Hart, B. & Risley, T. R. (2003). *The early casatrophe: The 30 million word gap by age 3*. American Educator, 27 (1), 4–9.

Buba Stojanovic

LINGUISTIC CONTEXT AND INTERPRETATION OF UNKNOWN WORDS IN ELEMENTARY SCHOOL READING BOOKS

Summary

Literary works in teaching often contain unknown words and expressions for students. Teaching interpretation, among other things, implies these words' interpretation so that students can 'receive' the given text. This paper deals with the importance of linguistic context, i.e. the whole meaning of the text as understood through its surroundings and other elements harmonized with each other.

Context and text always go side by side and depend on each other. That is why it is extremely important to consider linguistic context when interpreting unknown words and expressions as significant elements of the text. School reading books and small anthologies of literary texts for children of a certain age, within the frame of the linguistic-methodical apparatus, should contain precise explanations of unknown words aligned with the linguistic context in which they appear. We will examine this issue by applying a comparative analysis of reading books for third grade primary schools by current publishers in Serbia.

bubast@pfvr.ni.ac.rs